

УДК 123.1+001.1:141.78

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v054.2025.9>**І. Ю. Остапець**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7727-9666>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії

Ужгородського національного університету

РЕВІЗІЯ ІДЕЇ СВОБОДИ: ПОСТМОДЕРНІ ВИКЛИКИ ТРАДИЦІЙНИМ УЯВЛЕННЯМ

Постановка проблеми. Свобода – одна з найглибших і найскладніших категорій у філософії, що протягом століть осмислювалася по-різному. Вона є не просто відсутністю перешкод, а багатограним поняттям, яке стосується сутності людського буття, моралі, політики та нашого місця у світі. Ідея свободи еволюціонувала крізь століття, набуваючи нових значень і вимірів у різних філософських традиціях, кожен період вносив свій унікальний внесок у розуміння цієї фундаментальної ідеї. Актуальність дослідження свободи зумовлена багатограними викликами та динамічними змінами, що відбуваються на глобальному та індивідуальному рівнях, переосмисленням її природи в умовах цифрової еволюції, коли системи відеоспостереження та алгоритми штучного інтелекту створюють безпрецедентні можливості для тотального нагляду, що ставить під сумнів саму ідею свободи. Маніпуляція інформацією в соціальних мережах обмежує доступ до різноманітних точок зору та ускладнює раціональний вибір, а в кінцевому випадку призводить до викривлення істини, що є загрозою для суспільства.

У традиційних суспільствах існували чіткі норми, цінності та соціальні ролі, які, хоч і обмежували, але давали людині зрозумілі орієнтири. Сучасний світ, навпаки, пропонує безліч ідентичностей, стилів життя та переконань. Ця «свобода бути ким завгодно» може призвести до екзистенційної порожнечі, відчуття втрати сенсу та невпевненості у власному виборі.

Філософія постмодерну кардинально переосмислила традиційні уявлення про свободу, піддаючи критиці багато з її фундаментальних засад. Відтак зростає потреба у філософському аналізі таких феноменів, як деконструкція істини, симуляція реальності, фрагментація суб'єкта, нові форми влади й опору. Осмислення ідей постмодернізму від Ж. Дерріда до Ж. Бодріяра й М. Фуко та їх уявлень про людину, суспільство та знання особливо важливі в умовах нестабільності, плюралізму й епохи постістини.

У часи глобальних криз, цифрового контролю та інформаційних війн критичне осмислення ідеї свободи у філософії постмодернізму набуває не тільки теоретичної, а й практичної значущості.

Концептуально воно полягає у переході від ідеї необмеженої свободи як безумовного блага до усвідомлення її складності, парадоксів та необхідності відповідального використання в умовах інформаційного перевантаження та екзистенційних викликів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – охарактеризувати основні напрямки ревізії концепту свободи у філософії постмодерну. Досягнення мети потребує вирішення таких завдань: 1) окреслити традиційні уявлення про свободу та її виміри; 2) охарактеризувати постмодерні виклики традиційним уявленням про свободу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний філософський дискурс свободи окреслений у працях таких вітчизняних дослідників: М. Колеснікова, О. Лосика, Я. Любимого, Т. Лютого, М. Поповича, Л. Ситніченка, Р. Самчука, В. Табачковського, Н. Хамітова, Г. Хоменко, Д. Шевчука та інших. Перш за все йдеться про колективні монографії науковців Інституту філософії Національної академії наук України «Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи» (2005) [11], «Практичні виміри свободи в історико-філософських дискурсах» (2023) [13], в яких розглядаються різні аспекти свободи в постмодерному суспільстві, окреслюються проблеми її вивчення та та безпосереднього буття у контексті викликів сьогодення (глобалізація, цифрова еволюція, штучний інтелект, маніпуляція інформацією тощо). А також для написання статті були використані твори мислителів в яких окреслюється традиційний концепт свободи (І. Кант, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо) та його постмодерної інтерпретації (Ж. Бодріяр, Ж. Деріда, Ж.-Ф. Ліотар, М. Фуко).

Виклад основного матеріалу. В античному світі свобода часто розглядалася не стільки як зовнішня незалежність від держави, скільки як внутрішній стан особистості, здатність до самоконтролю та керування власними пристрастями. Наприклад, для Аристотеля свобода була тісно пов'язана з доброчесністю та розумним вибором: вільна людина – це та, яка здатна розумом керувати своїми бажаннями, жити відповідно

до моральних принципів і прагнути до евдемонії (процвітання, щасливого життя) [1]. Свобода громадянина поліса означала мати право брати участь у політичному житті, але це стосувалося лише вільних чоловіків. Таким чином, за часів античності було зроблено акцент на внутрішній автономії та самовладанні, де розум панує над афектами, а не на політичній свободі у сучасному розумінні.

У християнстві ідея свободи набула нового, глибоко морального та теологічного виміру. Свобода почала осмислюватися крізь призму відносин людини з Богом та здатності до вибору між добром і злом. Християнська традиція перефокусувала увагу з соціально-політичних аспектів свободи на її внутрішній, духовний та етичний вимір, зробивши її центральною для розуміння людської природи та її стосунків з трансцендентним [13].

Епоха Просвітництва (XVII–XVIII ст.) значно розширила розуміння свободи, повернувши її до політичної та індивідуальної сфер, але тепер з акцентом на раціональність та автономію. Тобто, Просвітництво синтезувало античну ідею самовладання з християнським акцентом на моральному виборі, додавши до цього вимогу раціонального обґрунтування свободи, її політичної та громадянської реалізації через розумні закони та суспільний договір.

Дж. Локк заклав основи розуміння свободи як негативної свободи – свободи від втручання держави. Це фундаментальне і невід’ємне право людини на життя, свободу і власність, яке держава повинна захищати, а не обмежувати. Розуміння свободи є ключовим для його політичної філософії, викладеної, зокрема, у праці «Два трактати про правління» [10]. Дж. Локк починає свою концепцію свободи з розгляду природного стану – уявного стану до утворення держави. На відміну від Т. Гоббса, для якого природний стан є «війною всіх проти всіх», Дж. Локк бачить його як стан повної свободи та рівності. Водночас свобода в природному стані не абсолютна, а заснована на розумі та підкоряється Закону Природи.

Дж. Локк стверджує, що люди добровільно переходять з природного стану до громадянського суспільства (держави) не для того, щоб втратити свободу, а щоб краще її захистити та забезпечити. Свобода людини полягає в тому, щоб підкорятися лише законам, встановленим законодавчою владою, створеною за спільною згодою. Ці закони мають бути спрямовані на збереження та розширення свободи, а не на її придушення: «Там, де нема закону, нема і свободи» [10]. Закони повинні забезпечувати захист природних прав (життя, свободи, власності) та створювати умови, за яких індивіди можуть безпечно користуватися своєю свободою.

Незважаючи на те, що Дж. Локк обстоює широке розуміння свободи, він визнає її межі: якщо влада,

створена суспільним договором, зловживає своєю владою і систематично порушує природні права та свободи громадян (особливо право на власність), народ має право на повстання (революцію), щоб відновити свої свободи та встановити новий уряд. Він, народ, є кінцевим гарантом свободи.

Отже, для Дж. Локка свобода – це не хаотична вседозволеність, а впорядкована раціональним розумом і законом здатність індивіда розпоряджатися собою та своїм майном, будучи незалежним від свавілля інших та захищеним легітимною владою. Це розуміння заклало підвалини для розвитку ліберальних демократій та концепцій прав людини, що стали основою класичного лібералізму та конституціоналізму.

Ключові аспекти свободи у класичному лібералізмі такі: 1) свобода від державного втручання (негативна свобода): класичний лібералізм виступає за мінімальну державу (т.зв. «державу – нічного вартового»), яка повинна втручатися в життя громадян лише для захисту їхніх прав та забезпечення порядку (наприклад, функціонування поліції, армії, судової системи) та захист прав особистості; 2) індивідуалізм; 3) економічна свобода (*laissez-faire*): вважається, що вільний ринок, керуючись «невидимою рукою», найкраще сприяє процвітання суспільства, дозволяючи індивідам вільно реалізовувати свої економічні інтереси; 4) правова держава: свобода захищається через верховенство права, де всі, включаючи уряд, підпорядковуються одним і тим же законам (закони мають бути чіткими, передбачуваними та застосовуватися однаково до всіх, що створює стабільні умови для реалізації індивідуальної свободи).

Незважаючи на те, що класичний лібералізм є основою багатьох сучасних демократичних суспільств, він піддавався критиці у такому контексті: акцент на негативній свободі та мінімальній державі може призвести до соціальної нерівності (відсутність державного втручання може поглиблювати розрив між багатими та бідними, оскільки не всі мають рівні стартові можливості), браку «позитивної свободи» (адже свобода не лише в тому, щоб не мати обмежень, а й у тому, щоб мати можливість реалізувати свій потенціал).

Ж.-Ж. Руссо розвинув ідею громадянської свободи (позитивна свобода), яка досягається через суспільний договір і підкорення Загальній Волі. Для Руссо, справжня свобода полягає в тому, щоб жити за законами, які ми самі собі ухвалюємо як громадяни, діючи в інтересах спільного блага. Це відхід від суто негативного розуміння свободи до її позитивної реалізації через участь у колективному самоврядуванні [7; 14].

Ж.-Ж. Руссо розпочинає свою філософію свободи з концепції природного стану, де людина є «благородним дикуном». У цьому стані люди

живуть у природній свободі, яка означає: а) відсутність зовнішніх обмежень (людина вільна робити все, що їй підказують інстинкти та потреби для самозбереження); б) самодостатність та відсутність залежності; в) відсутність моралі (у природному стані немає моральних категорій добра і зла, оскільки немає суспільних відносин, які б їх формували).

На думку Ж.-Ж. Руссо, поява цивілізації та, особливо, приватної власності, призвела до деградації природної свободи та виникнення нерівності. Він зауважує, що «людина народжується вільною, але всюди вона в ланцюгах» [7; 14].

Щоб відновити справжню свободу в цивілізованому суспільстві, Ж.-Ж. Руссо, пропонує ідею суспільного договору, який веде до утворення суверенного народу та нової форми свободи – громадянської свободи. Сутність громадянської свободи, відповідно до концепції Ж.-Ж. Руссо полягає в наступному: 1) передача прав громаді (укладаючи суспільний договір, кожен індивід віддає всі свої природні права на благо всієї громади. Це може здатися парадоксальним, але саме через це людина не втрачає свободу, а отримує її якісно новий, вищий рівень; 2) підкорення Загальній Волі. Загальна Воля – це не просто сума індивідуальних бажань (воля всіх), а колективна, раціональна воля, спрямована на спільне благо. Вона завжди справедлива і спрямована на користь усім членам суспільства; 3) «примусення бути вільним»: якщо індивід не хоче підкорятися Загальній Волі (тобто, законам, які він сам як частина суверенного народу ухвалив), його «примують бути вільним» [7; 14].

Отже, ідея свободи у Руссо є глибоко колективістською та моральною. Справжня свобода не полягає у відсутності будь-яких обмежень, а у свідомому підкоренні законам, які ми самі собі встановлюємо як частина суверенного народу, що керується Загальною Волею. Це перехід від інстинктивної природної свободи до її іншої форми: вищої, раціональної громадянської та моральної свободи, яка можлива лише в істинно демократичному суспільстві, де кожен громадянин є одночасно і частиною суверена, і його підданим.

Таким чином можна констатувати, що у класичній філософії свобода як автономія (позитивна свобода) тісно пов'язана з ідеєю раціонального вибору. Це не просто відсутність зовнішніх обмежень, а здатність індивіда діяти згідно з власними, усвідомленими принципами та розумом, а не під впливом зовнішніх обставин, емоцій чи ірраціональних спонукань. Згідно з цією концепцією, людина є автономною, коли вона: а) діє за власним законом: це означає не просто свободу від примусу, а й здатність встановлювати для себе правила поведінки на основі розуму (ідея само-

законодавства); б) здійснює раціональний вибір (свобода не полягає у випадковому чи імпульсивному виборі, а вимагає здатності до обміркованого, логічно обґрунтованого рішення); в) несе відповідальність за свої дії та їхні результати (раціональний вибір передбачає усвідомлення можливих наслідків і готовність відповідати за них).

В подальшому, концепція позитивної свободи була розвинута І. Кантом, але в іншому вимірі. Для І. Канта свобода як автономія полягає у здатності розумної істоти діяти згідно з універсальним моральним законом, який вона встановлює для себе сама. За І. Кантом людина є вільною тоді, коли вона підкоряється не зовнішнім силам (примусу, бажанням, суспільним нормам) і не робить все, що заманеться, а тільки те, що диктує мораль, виведена з чистого розуму.

І. Кант формулює це як категоричний імператив, котрий вимагає, по-перше, щоб принцип (максима) нашого вчинку міг стати універсальним законом для всіх розумних істот без винятку: «Дій так, щоб максима твоєї волі могла в будь-який час слугувати принципом загального законодавства» [6; 7, с. 207]. По-друге, імператив вимагає ставитися до людства як до мети, а не лише як до засобу. Це означає, що кожна розумна істота має внутрішню цінність (гідність), яка походить від її здатності до автономії та вільного вибору, і її не можна використовувати як об'єкт [6].

Отже, для І. Канта, свобода – це не відсутність обмежень, а внутрішній моральний закон, який ми самі собі встановлюємо за допомогою розуму. Це автономія волі, яка дозволяє нам діяти відповідно до універсальних моральних принципів (категоричного імперативу), а не під впливом зовнішніх факторів чи особистих бажань. У здатності до самозаконодавства і криється справжня гідність і моральна цінність людини. Свобода виступає фундаментальною умовою можливості моралі. Таким чином, автономія і раціональний вибір перетворюють свободу з пасивного стану «відсутності обмежень» на активну здатність до самовизначення, свідомого вибору та моральної відповідальності [7, с. 208].

Окрім вище зазначених класичних концепцій свободи, досліджених І. Кантом (автономія, підкорення раціональному моральному закону), Дж. Локком (негативна свобода, захист від втручання) та Ж.-Ж. Руссо (громадянська свобода, підкорення Загальній Волі), існують й інші класичні філософські дискурси, які осмислюють це поняття. Але в той чи інший спосіб унівесалізують його вимір. Ось деякі з них:

1) Г. Гегель для якого істинна свобода можлива лише у межах раціонально організованої держави, де індивід діє не всупереч, а згідно з розумною необхідністю [7, с. 212–218].

2) Дж. С. Мілль, що підкреслював важливість індивідуальної свободи як простору для розвитку особистості, наголошуючи на неприпустимості втручання суспільства у приватну сферу доти, доки дії особи не шкодять іншим.

3) Представники екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр, А. Камю), які вбачали свободу у радикальній відповідальності суб'єкта за власні вибори, навіть попри абсурдність або відсутність об'єктивного сенсу життя.

4) Марксизм, який пов'язував свободу з матеріальними виробництвом, експлуатацією та відчуженням у суспільстві, де індивіди змушені продавати свою працю заради виживання [7, с. 271–280].

5) І. Берлін, котрий запровадив дихотомію негативної та позитивної свободи, підкреслюючи, що перша означає свободу «від» зовнішнього примусу, а друга – свободу «для» самореалізації.

Сучасний філософський дискурс про свободу не дає простих відповідей, а скоріше акцентує увагу на її складності, багатогранності. Тут свобода є не даністю, а постійною практикою, що вимагає критичного переосмислення, відповідальності та здатності адаптуватися до мінливих умов. Класична концепція свободи передбачає існування спільних цінностей, які забезпечують єдність суспільства і надають свободі змісту. Саме ці основи і стають предметом ревізії у постмодерному дискурсі. Основні напрямки цієї ревізії включають: критику суб'єкта, ставлячи під сумнів ідею автономності індивіда; конструкцію владного дискурсу; деконструкцію універсалій; іронію та естетизацію свободи (вона вже мислиться не як моральна категорія, а своєрідне естетичне переживання, жест, гра); симуляцію (втрату «реальності»); плюралізм у визначенні вимірів свободи.

Процес осмислення і пошуку нових вимірів свободи відображається в потоці ідей, які розвиваються М. Фуко, Ж. Деррідою, Ж.-Ф. Ліотаром, Ж. Бодріаром та іншими. М. Фуко є одним із визначних постмодерністських критиків свободи, який досліджував її у контексті влади, знання та дискурсу. Він критикує ліберальні уявлення про свободу як щось, що можна «захистити» або «вибороти» раз і назавжди. На думку філософа, «свобода» навпаки може бути для влади інструментом [4, с. 113–115].

Виходя з цього концепту мислитель радикально переглядає сутність влади. Для нього влада – це не те, що «належить державі чи конкретній особі, і не репресивний апарат, який обмежує свободу громадянина. Для позначення суті влади він вводить новий термін «біовлада», під якою розуміє розсіяну мережу відносин, що пронизує всі аспекти суспільного життя, виробля-

ючи знання, істини та навіть створюючи суб'єктів. І відповідно вона діє через дискурси, інституції, практики та норми.

Більше того, влада сама потребує свободи: якщо суб'єкт повністю детермінований і позбавлений будь-якої свободи, то влада не може бути здійснена. Влада – це «дія над діями», тобто, вплив на вільних агентів, які можуть обирати. Свобода є онтологічною умовою здійснення влади: «у відносинах влади необхідно є можливість опору, оскільки якби не було можливості опору..., відносин влади не існувало би зовсім» [17, с. 256].

Оскільки влада є скрізь і проникає у всі сфери життя, відповідно, свобода за М. Фуко є неминучою протидією владним відносинам. Вона проявляється не як повне звільнення від влади, що неможливо, з огляду на всюдисущність влади, а як можливість опору, відмови від підкорення, варіації, зміни.

Сутність філософії свободи М. Фуко полягає у визнанні того, що свобода – це не стан, а постійний процес боротьби, динамічна взаємодія з владою. Сучасні інституції – школи, лікарні, пенітенціарні заклади – створюють і підтримують норми поведінки, тим самим формуючи «вільного» індивіда, який сам себе контролює і в такий спосіб свобода стає інструментом саморегуляції під впливом владних структур. Влада конструює те, що вважається «вільним» або «нормальним», суб'єкту залишається пошук можливостей для маневру та відхилення від нормативних траєкторій. Це постійна «стратегічна гра» між свободами, де кожен актор намагається структурувати поле дій іншого [17].

Досліджуючи свободу, М. Фуко деконструює і традиційного суб'єкта та разом з тим не заперечує його відповідальності («турботи про себе»). Навпаки, саме через «техніки себе» та постійну практику опору людина може свідомо працювати над формуванням себе, і тому несе відповідальність за цей процес. «Турбота про себе» – це життєвий принцип, який базується на «онтологічних» засадах, які що творять та підтримують життя людини [15]. «Якщо ви спочатку піклуєтесь про себе і знаєте, ким ви є онтологічно; більше того, якщо ви знаєте те, на що здатні; якщо, нарешті, ви знаєте, що не повинні боятися смерті, тоді ви не станете зловживати владою над іншим» [18, с. 62]. Це знання, що має глибоке історичне коріння і базується на практиках різних культурних традицій.

Таким чином, М. Фуко пропонує глибоко історизоване, релятивне та практичне розуміння свободи, що змушує нас відмовитися від найвісних уявлень і постійно ставити під сумнів механізми, які формують наше буття та наше розуміння самих себе.

Ж. Дерріда рідко звертається до проблеми «свободи» як до окремої теми. Проте, розвиваючи ідеї деконструкції, він демонструє, що всі поняття, зокрема й «свобода», мають нестійке, контекстуальне значення. Філософ не прагне зруйнувати чи повністю заперечити ідею свободи, а лише піддає деконструкції «великий наратив» свободи як його мислить філософія модерну.

У класичній традиції свобода становить фундаментальну, незмінну сутність людської природи, або ідеал, який можна повністю досягнути і реалізувати. Тут свобода визначається, як і інші поняття, кризь призму жорстких опозицій: свобода – рабство, добро – зло, присутність – відсутність, розум – емоція тощо. Ж. Дерріда вважає ці опозиції не природними, а штучно сконструйованими, оскільки в них виключається «інше» (інші сторони, аспекти, виміри свободи). Традиційна філософія, створюючи «великий наратив» свободи, прагне надати їй остаточного, універсального значення і, в силу цього, обмежує наше розуміння свободи [4, с. 109–111].

Про те, ці всеохоплюючі (мета) оповіді, ніяк не можуть бути універсальними і незмінними («присутніми», за визначенням мислителя), тому що «мають множинність проявів, залежать від контексту, мови, влади, відмінностей від того, що не є свободою (несвобода, примус, доля), і в силу цього, постійно змінюються». Отже, свобода, що мислиться як абсолютна та необмежена, є, по суті, неможливою.

Суть деконструкції Ж. Деріди полягає в критиці «метафізики присутності» – усього того, що є самодостатнім, визначеним, повним, або ідеалом. Однак, вважає мислитель, деконструкція веде не до нігілізму, а навпаки, відкриває простір для множинних інтерпретацій свободи: «І ті, хто хотів би розглядати деконструкцію як символ нігілізму епох модернізму або постмодернізму, повинні насправді визнати в ній останнє свідчення – якщо не сказати мучеництво – віри в умовах *fin de siècle*. Таке прочитання завжди виявляється можливим» [15, с. 166].

Вона доводить, що справжня свобода, якщо вона і існує, то як нескінченна «відкритість до іншого», і тому не може бути повністю визначена і охоплена. СENS свободи не в досягненні якогось фіксованого стану, а в постійному усвідомленні її апоретичності, нестабільності та нерозривного зв'язку з відповідальністю перед «іншим» та «неможливим», тобто перед тими аспектами досвіду, які виходять за межі наших раціональних категорій і універсальних наративів. Саме в цій апорії, у зіткненні з неможливим, і виникає справжня відповідальність і, парадоксальним чином, нова форма свободи. Це свобода, що постійно переглядається і перевиначається, а не просто «мається» або «виборюється» раз і назавжди.

Як і Ж. Дерріда, критику традиційних уявлень про свободу, продовжує Ж.-Ф. Ліотар у праці «Постмодерний стан». Він заявляє що свобода, емансипація, прогрес – це «великі наративи», які модерн використовував для легітимації своїх практик, але які втратили свою силу: «...насамперед західна воля відкриває для себе ніщо (*nothing*) своїх цілей та задумів і у зв'язку з цим виявляє себе населеною чимось, чого вона не розуміє і чим не керує. Деякою «річчю в собі», що нам опирається. Її ім'я немає значення. Вона «не надається до іменування», тому що занадто часто є іменованою... Усі мислителі, письменники і художники Заходу, включно з великими «раціоналістами», зашпортувалися за цю «річ у собі», прагнули дати їй назву, усвідомлювали неможливість її ігнорування й визнавали, що жодна «одиссея», жоден «великий наратив» не може її вмістити» [9, с. 15–38].

Натомість, Ж.-Ф. Ліотар проголошує принцип плюральності «малих наративів» та розмаїття форм життя, де свобода стає більш локальною та ситуативною. На його глибоке переконання сучасна світоглядна парадигма твориться з множинних скупчень мовних елементів, а їх неоднорідність породжує чимало «ігор». Вони своєю чергою виражають безліч цінностей. Мислитель констатує: «Кожен із нас живе на перетині багатьох із них. А проте ми не обов'язково встановлюємо усталені мовні комбінації, та їхні властивості, встановлені нами, не обов'язково піддавані трансформації» [9, с. 17].

Головна ідея філософії свободи Ж. Бодріара полягає у тому, що сучасне суспільство втратило реальність і все більше занурюється у світ образів, символів, моделей, «світ симулякрів», які не мають до реальності ніякого відношення. «Вже не йдеться ні про імітацію, ні про повторення, ані навіть про пародію. Мова йде про субституцію, заміну реального знаками реального, тобто про операцію з попередження будь-якого реального процесу за допомогою його оперативної копії, метастабільного сигнального механізму, програмованого й бездоганного, що презентує всі знаки реального й оминає всі його несподівані повороти. Більше ніколи реальне не матиме нагоди виявити себе. У цьому полягає життєва функція моделі в системі смерті чи, радше, в системі завчасного воскресіння, яке більше не лишає жодного шансу навіть події смерті. Відтепер гіперреальне перебуває під прикриттям уявного, і з усього того, що відрізняє реальне від уявного, залишає місце лише орбітальному циркулюванню» [2, с. 7].

Свобода, на його думку, також симулякр. Справжньої свободи, в її традиційному сенсі, більше не існує, або вона є настільки прихованою, що її майже неможливо віднайти. Нам постійно нав'язується ілюзія вибору та свободи через медіа, рекламу, споживання: «Ви – інформація,

ви – соціальне, саме ви є подією, це стосується вас, слово належить вам» [2, с. 47]. Усе, що нам залишилося від свободи, це «ілюзія рекламника». Ми «вільні» обирати з нескінченної кількості товарів, віртуальних ідентичностей, розважальних програм. Але ця ілюзія свободи є просто новою формою примусу, бо нас змушують вибирати, щоб постійно підтримувати систему споживання.

Відсутність вибору робить нас менш вільними. Наша «свобода» стає просто функцією системи знаків. Людина, вважаючи себе вільною у виборі, фактично діє в рамках заданих сценаріїв споживання і масової культури. Справжня свобода, яка вимагає ризику, відповідальності, конфлікту, замінюється імітацією, яка безпечна, контрольована і передбачувана.

У суспільстві де «все дозволено і все звільнено (політично, культурно, сексуально)», свобода втрачає свою цінність в силу того, що їй ніщо не протистоїть: «якщо немає обмежень, немає і справжньої свободи, бо свобода завжди визначається на тлі несвободи, ризику, вибору». Ця «оргія свободи» призводить до перенасичення, індиферентності та втрати сенсу. Як наслідок, людина, стає заручником системи симулякрів. Її вибір, її бажання – це все продукти системи де влада діє не через заборони, а через «код» – систему знаків, інформації, правил, і саме вони визначають наші мислення, бажання та дії. Цей «кодовий» примус, по своїй суті, є всеосяжним і непомітним. «Влада втрачається, влада зникла. Навколо нас лише манікени влади, однак механічна ілюзія влади ще керує соціальним порядком, ілюзія, за якою зростає невидимий, невиразний страх перед контролем, страх перед остаточним кодом, жалюгідними терміналами якого є ми» [2, с. 215].

У такій системі де панує симуляція та відсутність реальності, можливість справжнього опору, а отже, і справжнього прояву свободи, стає проблематичною. Якщо немає дистанції, то немає і простору для справжнього вибору, для іншого, для свободи, що протистоїть системі. Відповідно, і традиційна ідея революції як звільнення від зовнішнього гніту «стає неможливою, оскільки більше немає зовнішнього ворога». Влада «всюди і ніде», пронизуючи саму тканину нашого існування. Тому немає точки опору, з якої можна було б «визволитися».

Висновки. У постмодерністській філософії спостерігається зростаючий інтерес до переосмислення базових гуманістичних категорій, зокрема поняття свободи. Постмодерні підходи, що акцентують увагу на деконструкції, плюралізмі та критиці метанаративів, кидають виклик усталеним ліберальним уявленням про свободу як автоно-

мію суб'єкта та раціональний вибір. Йдеться про те, що постмодерна філософія трансформує розуміння свободи, ставлячи під сумнів універсальність і стабільність суб'єкта, а також виявляє вплив дискурсивних, владних і соціокультурних факторів на її конструювання.

Розглядаючи дискурс свободи у філософії постмодерну, можна простежити, як філософська думка рухалася від критики універсалістських та раціоналістичних засад свободи до осмислення її як явища, що завжди вбудоване у відносини влади (М. Фуко), мову (Ж. Дерріда), великі наративи (Ж.-Ф. Ліотар) та симуляції (Ж. Бодрійяр). Вони не стільки заперечували свободу, скільки показували її обумовленість, конструйований характер та парадокси в сучасному світі.

Аналіз ідей постмодернізму від Ж. Дерріда до Ж. Бодрійяра й М. Фуко дозволяє критично переосмислити традиційні уявлення про людину, суспільство, свободу та знання, що особливо важливо в сучасних умовах нестабільності, плюралізму й епохи постістини. Проте, постмодернізм не просто критикує класичну концепцію свободи, він ґрунтовно трансформує її засадничі принципи, переосмислюючи роль суб'єкта, мови, влади і культури. До основних напрямів ревізії традиційних уявлень про свободу у філософії постмодернізму відносимо: 1) критика автономного суб'єкта; 2) роль влади в реалізації свободи; 3) деконструкція універсальних понять, залежність свободи від контексту, культури, мови; 4) фрагментація ідентичності, множина локальних виявів свободи у різних соціальних контекстах; 5) симуляція замість автентичності, коли свобода стає «грою в свободу»; 6) інтерсекційність та мікрополітика (сучасна постмодерна теорія додає до свободи виміри тілесності, статі, раси, класу, які раніше ігнорувалися).

У той же час ідеї філософів постмодерністів є не тільки позитивними. Вони несуть у собі багато суперечностей та загрожують фрагментацією фрагментація суспільства, втратою спільного морального ґрунту в суспільстві, відсутність об'єктивних критеріїв істини без яких свобода може перетворитися на свавілля.

На нашу думку, майбутнє свободи, очевидно, не полягає у поверненні до «чистих» традиційних моделей, чи у повному прийнятті постмодерного дискурсу. Ймовірно, найбільш плідним шляхом у розумінні свободи постане інтеграція цих філософських підходів: критичного осмислення спадщини модерну у поєднанні з відкритістю до нових форм свободи. Такий підхід дозволить нам зберегти цінності автономії та гідності, водночас відповідаючи на виклики складного, багатоголосого світу.

Література

1. Арістотель. Політика. Поетика. Харків: Folio, 2023. 512 с.
2. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. Київ: Основи, 2004. 230 с.
3. Денисенко В., Остапець І., Привалов Ю. Свобода як цивілізаційний принцип. У двох книгах. Книга 1. Класичні концепції свободи та цивілізації у західноєвропейській, філософській та політологічній традиціях. Київ-Львів: Ліга-Прес, 2016. 232 с.
4. Історія політичної думки: підручник: у 2-х томах. Т. 2: XX – початок ХХІ ст. / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: «Новий Світ», 2017. 598 с.
5. Дерріда Ж. Привиди Маркса. Харків: ОКО, 2000. 272 с.
6. Кант І. Критика практичного розуму. Київ: Юніверс, 2000. 253 с.
7. Кирилюк Ф. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби. Навч. Посібник. К.: центр учбової літератури, 23008. 414 с.
8. Ліотар Ж.-Ф. Що є істина (інтерв'ю з Річардом Керні). *І: незалежний культурологічний часопис*. 2003. № 30. С. 92–111.
9. Ліотар Ж.-Ф. Ситуація постмодерну. *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 5–6. С. 15–38.
10. Локк Дж. Два трактати про правління. Київ: Наш Формат, 2020. 312 с.
11. Людина в цивілізації ХХІ століття: проблема свободи / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Т. В. Лютий, Г. І. Шалашенко, Є. І. Андрос, А. М. Дондюк, Г. П. Ковадло, Н. В. Хамітов, О. А. Ярош, В. П. Загороднюк. К.: Наукова думка, 2005. 273 с.
12. Після філософії: кінець чи трансформація? Пер. з англ. / Упоряд.: К. Байнес та інші. К.: Четверта хвиля, 2000. 432 с.
13. Практичні виміри свободи в історико-філософських дискурсах / В. В. Лях, Я. В. Любимий, Л. А. Ситніченко, О. М. Йосипенко, А. В. Усик, К. Ю. Райда, Р. В. Самчук; відп. ред. В. В. Лях. К., 2023. 311 с.
14. Руссо Ж.-Ж. «Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с. URL: <http://litopys.org.ua/rousseau/rous01.htm> (дата звернення 28.06.2025).
15. Хоменко Г. Жак Дерріда: свобода інтерпретації як (не)можливість. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2018. Вип. 78. С. 165–173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIFL_2018_78_36 (дата звернення 27.06.2025).
16. Фуко М. Археологія знання. Київ: Основи, 2003. 432 с.
17. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці. Київ: Комбук, 2020. 440 с.
18. Фуко М. Історія сексуальності. Твори в 3-х томах. Т. 3. Плекання себе. Київ: ОКО, 2000. 264 с.

Анотація

Остапець І. Ю. Ревізія ідеї свободи: постмодерні виклики традиційним уявленням. – Стаття.

У статті здійснено аналіз основних напрямків ревізії концепту «свободи» у постмодерній філософії. Зазначено, що філософія постмодерну кардинально

переосмислила традиційні уявлення про свободу, піддаючи критиці багато з її фундаментальних засад.

Охарактеризовані класичні концепції свободи І. Канта (автономія, підкорення раціональному моральному закону), Дж. Локка (негативна свобода, захист від втручання в особисте життя) та Ж.-Ж. Руссо (громадянська свобода, підкорення Загальній Волі), Г. Гегеля (свобода як самореалізація через усвідомлення себе в суспільному цілому), І. Берліна (дихотомія негативної і позитивної свободи).

Акцентовано, що основні напрямки критики класичної концепції свободи зроблено у філософських вченнях М. Фуко, Ж. Деріди, Ж.-Ф. Ліотара та Ж. Бодріяра. Зазначено, що сутність філософії свободи М. Фуко полягає у визнанні того, що свобода – це не стан, а постійна процес боротьби, динамічна взаємодія з владою. Вказано, що деконструкція у Ж. Деріди веде не до нігілізму, а навпаки, відкриває простір для множинних інтерпретацій свободи. Підкреслено, що свобода, емансипація, прогрес у Ж.-Ф. Ліотара це «великі наративи», які модерн використовував для легітимації своїх практик, але які втратили свою силу. Натомість, Ж.-Ф. Ліотар проголошує принцип плюральності «малих наративів» та розмаїття форм життя, де свобода стає більш локальною та ситуативною. Зазначено, що головна ідея філософії свободи Ж. Бодріяра полягає у тому, що сучасне суспільство втратило реальність і все більше занурюється у світ образів, символів, моделей, «світ симулякрів», які не мають до реальності ніякого відношення.

Зроблено висновок, що філософське переосмислення свободи в сучасному світі полягає у переході від ідеї необмеженої свободи як безумовного блага до усвідомлення її складності, парадоксів та необхідності відповідального використання в умовах інформаційного перевантаження та екзистенційних викликів. До основних напрямів ревізії традиційних уявлень про свободу у філософії постмодернізму відносимо: 1) критику автономного суб'єкта; 2) роль влади в реалізації свободи; 3) деконструкцію універсальних понять, залежність свободи від контексту, культури, мови; 4) фрагментацію ідентичності, множину локальних виявів свободи у різних соціальних контекстах; 5) симуляцію замість автентичності, коли свобода стає «грою в свободу».

Ключові слова: свобода, класична концепція свободи, філософія постмодерну, концепція свободи в постмодернізмі, М. Фуко, Ж. Бодріяр, Ж. Деріда, Ж.-Ф. Ліотар, деконструкція, симулякри.

Summary

Ostapets I. Yu. Rethinking the idea of freedom: postmodern challenges to traditional notions. – Article.

The article analyzes the main directions in the rethinking of the concept of “freedom” in postmodern philosophy. It is noted that postmodern thought fundamentally reinterpreted traditional conceptions of freedom by critically reassessing many of its foundational principles.

The paper outlines classical concepts of freedom developed by I. Kant (autonomy, submission to the

rational moral law), J. Locke (negative liberty, protection from interference in private life), J.-J. Rousseau (civil freedom, subordination to the General Will), G. Hegel (freedom as self-realization through awareness of oneself in the social whole), and I. Berlin (the dichotomy of negative and positive freedom).

The article emphasizes that the core critique of the classical idea of freedom is presented in the philosophical doctrines of M. Foucault, J. Derrida, J.-F. Lyotard, and J. Baudrillard. It is stated that by the essence of M. Foucault's philosophy of freedom, freedom is not a state but a continuous process of struggle, a dynamic interaction with power. J. Derrida's deconstruction does not lead to nihilism but rather opens the environment for multiple interpretations of freedom. It is emphasized that freedom, emancipation, and progress in J.-F. Lyotard are "grand narratives" that modernism used to legitimize its practices, but which have lost their power. Instead, J.-F. Lyotard advocates for the plurality of "little narratives" and the diversity of life forms, where freedom becomes more local and situational. J. Baudrillard's central claim is that modern society has lost reality and is

increasingly immersed in a world of images, symbols, and models – a "world of simulacra" that no longer refers to any actual reality.

The article concludes that the philosophical reconsideration of freedom in the contemporary world lies in the shift from the notion of unlimited freedom as an unconditional good to an understanding of its complexity, paradoxes, and the necessity of its responsible use in conditions of informational overload and existential challenges. The main directions of the revision of traditional conceptions of freedom in postmodern philosophy include: 1) critique of the autonomous subject; 2) the role of power in the realization of freedom; 3) deconstruction of universal concepts and the context-dependence of freedom (culture, language); 4) fragmentation of identity and the multiplicity of local manifestations of freedom in various social contexts; 5) simulation instead of authenticity, where freedom becomes a "play of freedom."

Key words: freedom, the classical concept of freedom, postmodern philosophy, the concept of freedom in postmodernism, M. Foucault, J. Baudrillard, J. Derrida, J.-F. Lyotard, deconstruction, simulacra.

Дата надходження статті: 20.06.2025

Дата прийняття статті: 02.07.2025

Опубліковано: 10.09.2025